

Noordhoff Uitgevers

Media-ethiek

Huub Evers

Vierde druk

Media-ethiek

Morele dilemma's in
journalistiek, communicatie
en reclame

Huub Evers

Vierde druk

Noordhoff Uitgevers Groningen/Houten

Ontwerp omslag: G2K Designers Groningen/Amsterdam

Omslagillustratie: iStockPhoto

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13,
9700 VB Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

0 1 2 3 4 5 / 16 15 14 13 12

© 2012 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische veeleelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-01-84385-4

ISBN 978-90-01-80925-6

NUR 813

Woord vooraf bij de vierde druk

Er is de laatste tijd veel belangstelling voor ethiek, voor morele vraagstukken in medische technologie, gezondheidszorg en bedrijfsleven. Ook voor de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de massamedia en voor dilemma's in de berichtgeving door die media. Voor de vraag hoe in onze pluriforme, geïndividualiseerde en geseclariseerde samenleving een morele consensus bereikt kan worden. Voor waardenoriëntatie, het overdragen van normen en waarden in opvoeding en onderwijs.

Dit boek gaat over 'massamedia en ethiek', althans over een aantal actuele onderwerpen op het terrein van de media-ethiek. De onderwerpen die aan de orde komen, zijn afkomstig uit colleges media-ethiek aan Fontys Hogeschool Journalistiek in Tilburg, gastcolleges aan andere onderwijsinstellingen in binnen- en buitenland, voordrachten op congressen en uit publicaties over onderwerpen op het terrein van de media-ethiek voor dagbladen, tijdschriften en internetsites.

Deze vierde druk is op veel punten geactualiseerd. Sommige hoofdstukken zijn ingrijpend gewijzigd, andere minder. Er is meer aandacht voor de situatie in Vlaanderen waar ethiek deontologie heet, maar waar zich vergelijkbare kwesties voordoen. Het boek is per hoofdstuk voorzien van discussie- en studievragen.

Huib Evers
Goirle, zomer 2011

Inhoud

Inleiding 9

1 Wat is ethiek? 13

- 1.1 Ethiek is 'in' 15
- 1.2 Ethiek en reflectie 16
- 1.3 Smalle en brede ethiek 18
- 1.4 Ethiek en recht 19
- 1.5 Beroepsethiek 20
- Samenvatting 22
- Vragen 23

2 Media-ethiek 25

- 2.1 Wat is media-ethiek? 26
- 2.2 Bestaat journalistieke ethiek? 27
- 2.3 Maatschappelijke verantwoordelijkheid 28
- 2.4 Media-ethiek en mediarecht 30
- 2.5 Noodzaak tot reflectie 32
- 2.6 Actuele vraagstukken 34
- Samenvatting 38
- Vragen 39

3 Beslismodellen 41

- 3.1 Potter-Box 42
- 3.2 Stappenplan 42
- 3.3 Drieringenmodel 44
- 3.4 Stappenplan voor redactioneel beraad 46
- Vragen 48

4 Zelfregulering 51

- 4.1 Waarom zelfregulering? 53
- 4.2 Zelfregulering in de journalistiek 53
- 4.3 Zelfregulering in de communicatiebranche 64
- 4.4 Zelfregulering in de reclame 67
- Samenvatting 70
- Vragen 71

5 Betalen voor informatie? 73

- 5.1 Wat is chequeboekjournalistiek? 75
- 5.2 Situatie in het buitenland 77
- 5.3 Argumenten pro en contra 83
- 5.4 Vrijheid van nieuwsgaring 84
- 5.5 Journalistieke cultuur 86
  - Samenvatting 89
  - Vragen 90

6 De journalist als infiltrant 93

- 6.1 De undercovermethode in de Nederlandse journalistiek 95
- 6.2 Undercoverjournalistiek 96
- 6.3 Geschiedenis van de undercovermethode 96
- 6.4 De Raad voor de Journalistiek en de undercoverjournalistiek 98
- 6.5 De undercovermethode in de Vlaamse journalistiek 102
- 6.6 Open vizier ook aan de telefoon? 104
- 6.7 De draaiende camera en de overvaljournalistiek 107
- 6.8 Raad en rechter 109
- 6.9 Rollenspel als reportagetechniek? 113
- 6.10 Criteria voor toepassing van undercovermethoden 114
- 6.11 Wederhoor 117
  - Samenvatting 118
  - Vragen 119

7 De eerbied der terughoudendheid 121

- 7.1 Aantasting persoonlijke levenssfeer 123
- 7.2 Namen van verdachten en veroordeelden 123
- 7.3 Etnische herkomst 128
- 7.4 Slachtoffers 130
- 7.5 Publieke figuren 135
  - Samenvatting 139
  - Vragen 140

8 Journalistiek beroepsgeheim en bronbescherming 143

- 8.1 Beroepsgeheim en verschoningsrecht 145
- 8.2 Bronbescherming als journalistieke plicht 146
- 8.3 Belangenconflict 148
- 8.4 Argumenten voor en tegen een journalistiek verschoningsrecht 152
- 8.5 Anonieme bronnen 159
  - Samenvatting 164
  - Vragen 165

9 Media, extremisme en de grenzen van de uitingsvrijheid 167

- 9.1 Geen nieuwe discussie 170
  - 9.2 Politiek en media zoeken een houding 171
  - 9.3 Situatie in het buitenland 172
  - 9.4 Remmende en stimulerende effecten 178
  - 9.5 Dilemma voor de media: drie posities 178
  - 9.6 Grenzen aan de vrijheid van meningsuiting 180
- [Samenvatting 184](#)
[Vragen 185](#)

10 Beeldethiek: tussen shockeren, manipuleren en informeren 187

- 10.1 Beeldcultuur 188
  - 10.2 Geweld 189
  - 10.3 Grenzen in het presenteren van gruwelijkheden 193
  - 10.4 Foto als propagandamiddel 195
  - 10.5 Lijkenpikkerij? 196
  - 10.6 Uitlokken van geweld 196
  - 10.7 Privacy 197
  - 10.8 Fatsoen 198
  - 10.9 Manipulatie 199
  - 10.10 Ensceneren 203
  - 10.11 Juridische normen 204
  - 10.12 Morele normen 207
- [Samenvatting 211](#)
[Vragen 212](#)

11 Onlinejournalistiek 215

- 11.1 Onlinejournalistiek: een schets van het werkkterrein 216
  - 11.2 Ethiek en onlinejournalistiek 218
  - 11.3 Onmiddellijkheid 219
  - 11.4 Redactionele versus commerciële informatie 220
  - 11.5 Hypertextualiteit 222
  - 11.6 Interactiviteit 223
  - 11.7 Community publishing 225
  - 11.8 Privacy 225
  - 11.9 Gebruik van andermans producten 226
  - 11.10 Weblogs 227
  - 11.11 Twitter en andere social media 231
  - 11.12 Burgerjournalistiek 233
  - 11.13 Digitaal archief 234
  - 11.14 Zelfregulering met of zonder keurmerk of richtlijnen? 236
- [Samenvatting 240](#)
[Vragen 241](#)

12 Naar een ethiek van infotainment en amusement 243

- 12.1 Media-ethiek als incidentenethiek [245](#)
- 12.2 Media-ethiek als journalistieke beroepsethiek [247](#)
- 12.3 Infotainment: nieuwe morele vragen? [248](#)
- 12.4 Contouren van een amusementsethiek [252](#)
- 12.5 Ziekte en gezondheid [254](#)
- 12.6 Infotainment en amusement in ethische codes [256](#)
- 12.7 De Kijkwijzer [259](#)
[Samenvatting 262](#)
[Vragen 263](#)

13 Kernthema's in de beroepsethiek van de communicatieprofessional 265

- 13.1 Communicatie-ethiek [266](#)
- 13.2 Vaststellen van doelstellingen [267](#)
- 13.3 Keuze van methoden [269](#)
- 13.4 Drie kernthema's [269](#)
- 13.5 Pragmatische taakopvatting [275](#)
- 13.6 Gecompliceerde relatie communicatiedeskundigen en journalisten [276](#)
- 13.7 Vier varianten van communicatiebeleid [278](#)
- 13.8 Voorlichting als beleidsinstrument [279](#)
- 13.9 Professionele integriteit [281](#)
[Samenvatting 284](#)
[Vragen 285](#)

14 Goede smaak en fatsoen in reclame ter discussie 287

- 14.1 Reclame als maatschappelijk verschijnsel [290](#)
- 14.2 Trends [291](#)
- 14.3 Kritiek op de reclame [295](#)
- 14.4 Misleiding [298](#)
- 14.5 Goede smaak en fatsoen [299](#)
[Samenvatting 303](#)
[Vragen 304](#)

Eindnoten [306](#)

Literatuuroverzicht [316](#)

Illustratieverantwoording [325](#)

Register [326](#)

Over de auteur [330](#)

Inleiding

Een handvol veelgehoorde meningen over de zin of onzin van een beroeps-ethiek voor professionals in de wereld van journalistiek, media, communicatie en reclame:

- De ethiek van het vak? Heel belangrijk! Journalisten, communicatiedeskundigen en reclamemakers hebben een grote verantwoordelijkheid. Ze dienen zich voortdurend rekenschap te geven van hun handelen en hun publicaties.
- Ethiek? Wel leuk! Discussiëren over het vak is altijd interessant. Niet dat je er echt iets mee opschiet, want de ene zaak is de andere niet en je moet uiteindelijk toch zelf beslissen.
- Discussie over ethische problemen in het vak? Tijd verspillen! Schiet je niets mee op. Iedereen moet voor zichzelf bepalen waar zijn grenzen liggen. Dat doe je intuïtief en gebaseerd op ervaring, daar heb je geen hoogdravende ethische debatten voor nodig.
- Journalistieke ethiek? Klinkklare nonsens! Wie vindt dat een journalist iets doet of publiceert wat niet door de beugel kan, moet naar de rechter stappen. Die is ervoor om over dat soort dingen een uitspraak te doen. Journalisten praten graag over wat ze beschouwen als hun vakethiek, omdat dat het beroep en dus ook de beoefenaren daarvan aanzien verschaft.
- Ethiek? Daar verschuilen diegenen zich achter die iets niet durven of kunnen! Wie druk in de weer is met z'n vak heeft geen tijd om oeverloos te debatteren over zogeheten ethische kwesties.
- Ethiek is mooi voor organisatoren van congressen en schrijvers van boeken. In de dagelijkse praktijk heb je er bitter weinig aan. Daar moet je snel beslissingen nemen en heb je geen tijd om je over ethische implicaties het hoofd te breken.

Eén ding is duidelijk: vakethiek, niet alleen in de mediawereld, is inderdaad een onuitputtelijke bron voor lezingen en symposia. Ook voor artikelen in kranten en tijdschriften of op websites. Soms ook voor boeken, zoals dit. Hoewel de beroepsethiek van de journalist de hoofdmoot vormt, gaat *Media-ethiek* niet alleen over journalistiek. Ook in de wereld van communicatieprofessionals en reclamemakers is van tijd tot tijd een debat gaande over de ethische kanten van het vak.

In de eerste vier hoofdstukken gaat het over ethiek, media-ethiek, beslismodellen en over instrumenten van zelfregulering. In de daaropvolgende hoofdstukken worden enkele kwesties behandeld zoals die zich voordoen in de dagelijkse praktijk van journalisten.

Allereerst wordt in hoofdstuk 5 ingegaan op de zogeheten 'chequeboekjournalistiek', een schemergebied in de journalistiek, zeker in ons land waar betalen voor informatie 'not done' heet te zijn. Waarschijnlijk is dit méér

gebaseerd op 'journalistieke cultuur' dan op steekhoudende argumenten. De vraag is of dat in een steeds commerciële wordende (media)wereld zo blijft.

Daarna komt in hoofdstuk 6 de undercoverjournalistiek aan de orde, de journalist als infiltrant. Heiligt het doel de middelen? Wanneer en waarom is deze methode vanuit moreel oogpunt laakbaar? Aan welke criteria moet worden voldaan wil deze werkwijze wél gerechtvaardigd zijn? Mag je telefoongesprekken opnemen zonder dat te zeggen of te vragen? En hoe zit het met de aanvaardbaarheid van de verborgen camera in nieuws- en actualiteitenprogramma's? In hoeverre is overvaljournalistiek met draaiende camera gerechtvaardigd?

Vervolgens staat in hoofdstuk 7 de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (of het gebrek daaraan) door de media centraal. Lange tijd stonden de normen voor het aanduiden van verdachten en veroordeelden niet ter discussie; nu wel, zeker voor publieke figuren. Wie is trouwens publiek figuur? Waar liggen de grenzen van de persoonlijke levenssfeer wanneer de media ook in ons land steeds meer aandacht besteden aan het privéleven van politici? Debat is er van tijd tot tijd ook over het vermelden van de etnische herkomst van verdachten. Actueel is verder de bescherming van slachtoffers van ernstige geweldsdelicten. Wat betekent de beschikbaarheid van privégegevens op sociale netwerksites als Hyves en Facebook voor de standaarden van de traditionele media? Wordt internet de nieuwe norm?

Hoofdstuk 8 gaat over het beroepsgeheim van de journalist, over bronbescherming en verschoningsrecht. Over publicaties op basis van anonieme bronnen. Een oud vraagstuk in de journalistiek, maar met nieuwe aspecten, zeker in het internettijdperk. Het journalistiek privilege is, hoewel in de jurisprudentie erkend, niet onomstreden, ook niet in kringen van journalisten zelf. Een wetsontwerp ligt op de plank.

In hoofdstuk 9 komt de vraag aan de orde hoe de media omgaan of zouden moeten omgaan met extreem-rechtse opvattingen en partijen: doodzwijgen, gewoon behandelen of de kritische confrontatie? Een dilemma waarmee de journalistiek ook nu nog worstelt. Journalisten zochten hun weg, meer intuïtief dan op basis van een doordachte strategie. Welke argumenten zijn aan te voeren voor de diverse opties? Welk standpunt is te prefereren? Waar liggen de morele en juridische grenzen van de vrijheid van meningsuiting? In hoofdstuk 10 staat de beeldethiek centraal. Hierbij dienen zich vragen aan als: schokkende foto's wel of niet plaatsen, afschuwelijke beelden wel of niet uitzenden? Zijn er argumenten om de meest schokkende beelden achter te houden? Zijn er algemeen aanvaarde morele grenzen die bij plaatsing van foto's in acht genomen moeten worden? Kunnen in dit opzicht aanknopingspunten gevonden worden in de uitspraken van de Raad voor de Journalistiek? En welke juridische normen kunnen worden gevonden in het portretrecht? Gelden dezelfde overwegingen voor het uitzenden van schokkend beeldmateriaal in nieuws- en actualiteitenprogramma's op televisie? En hoe zit het met digitale beeldmanipulatie, het zogeheten 'photoshoppen'?

Hoofdstuk 11 gaat over morele vragen in de onlinejournalistiek. Welke vragen dienen zich aan? Welke morele vragen worden opgeroepen door de burgerjournalistiek, bijvoorbeeld zoals die wordt beoefend door bloggers? Welke vragen komen op de agenda door de ontwikkeling van sociale media? Hoe reageert de journalistiek op nieuwe vragen en, meer in het

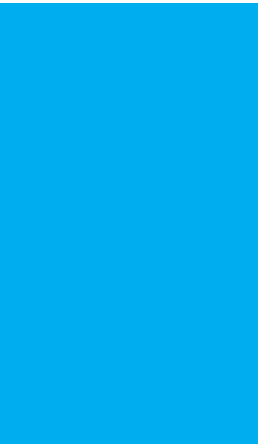
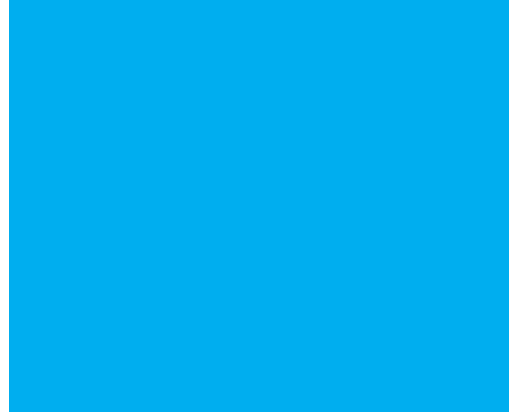
algemeen, op de morele aspecten van de onlinejournalistiek? Is het zinvol en wenselijk instrumenten van zelfregulering te ontwikkelen voor deze nieuwe vorm van journalistiek?

In hoofdstuk 13 gaat het over de ethiek van infotainment en amusementsprogramma's. Infotainment is een ontwikkeling in de journalistiek die vooral vragen rond betrouwbaarheid oproept. Amusementsethiek is een nieuw terrein, want media-ethiek gaat toch vrijwel uitsluitend over journalistiek. Hier gaat het over vragen als: wat houdt de maatschappelijke verantwoordelijkheid van producent en programmamaker in? Zijn de makers van hun plichten en verantwoordelijkheden verlost wanneer deelnemers zich vrijwillig aan de beproevingen onderwerpen? Moeten mensen tegen zichzelf in bescherming worden genomen? Wie wel en wie niet? En in welke omstandigheden wel en wanneer niet?

Ook communicatieprofessionals en reclamemakers worden met morele dilemma's geconfronteerd. Daarover gaan de laatste twee hoofdstukken. De communicatiedeskundige ziet zich geplaagd voor een veelheid aan dilemma's, bijvoorbeeld in zijn contacten met de pers. Ook wordt ingegaan op de grensoverschrijding met pr en reclame. Een constante is het probleem van de dubbele loyaliteit: het belang van de onderneming versus openbaarheid. Dit alles komt in hoofdstuk 13 aan bod.

Hoofdstuk 14 ten slotte gaat over reclame; ook daar is ethiek een veelbesproken thema. Welke reclames kunnen door de beugel? Is met criteria als goede smaak, fatsoen en goede zeden nog te werken in een pluriforme samenleving als de onze? Is er sprake van nieuwe preutsheid bij het publiek of van grensverleggende reclame? Of van beide?

De aandacht is in alle hoofdstukken vooral gericht op de Nederlandse en Vlaamse situatie. Literatuur en voorbeelden uit andere landen worden vooral gebruikt of vermeld om vergelijkingen te trekken.

1

Wat is ethiek?

- 1.1 Ethiek is 'in'
  - 1.2 Ethiek en reflectie
  - 1.3 Smalle en brede ethiek
  - 1.4 Ethiek en recht
  - 1.5 Beroepsethiek
- Samenvatting
Vragen

Dit eerste hoofdstuk gaat over ethiek als wetenschap. Wanneer spreken we van morele of ethische vraagstukken? Welke methodische aanpak volgt de ethische reflectie? Welke overeenkomsten en verschillen zijn er tussen ethiek en recht? Wat is (beroeps)ethiek en wat kan de ethicus als deskundige op dit terrein zeggen over ethische vraagstukken, bijvoorbeeld op het terrein van media en communicatie?

Veel burgers in onze geseclariseerde samenleving volgen niet meer vanzelfsprekend de opvattingen van traditionele instanties als kerk en politiek. Traditionele structuren vielen weg en allerlei normen en waarden raakten uit het zicht. Tegelijkertijd hebben morele vraagstukken, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg of het bedrijfsleven, meer dan ooit onze belangstelling.

Waar komt deze interesse voor ethiek vandaan? Vervangt het huidige debat over morele vraagstukken de richtlijnen van de oude 'leveranciers van levensbeschouwing'? Of gaat het alleen om een ontwikkeling in het 'praktische beheer' van onze ingewikkelde samenleving?

1.1 Ethiek is 'in'

De aandacht voor ethische vraagstukken en voor publicaties daarover is de laatste tijd sterk toegenomen. Naast de gezondheidsethiek, de bio-ethiek en de bedrijfsethiek mag ook de media-ethiek, in het bijzonder de beroepsethiek van journalist en programmamaker, zich in een groeiende belangstelling verheugen. 'Buiten de medische professie is er in onze maatschappij geen ander beroep dat meer met morele dilemma's te kampen heeft dan de journalistiek', meent Koole.¹ Van der Meiden noemde de ethiek van de journalistiek 'een van de glibberigste terreinen voor ethici die zich met beroepsethiek bezighouden'.²

Journalisten hebben, zo lijkt het wel, een haat-liefdeverhouding met de ethiek. Op de agenda voor congressen of symposia valt heel vaak wel iets te vinden op het terrein van 'journalistiek en ethiek'. Anderzijds roepen journalisten dat ze met de ethiek niet zo uit de voeten kunnen. Naar eigen zeggen registreren ze alleen maar wat er gebeurt en geven ze geen oordeel over wat ze zien.

Enige samenhang tussen journalistiek en ethiek is er natuurlijk wel, in ieder geval in die zin dat de journalist opereert in een samenleving waarin bepaalde patronen van normen en waarden een rol spelen. Daarnaast heeft de journalistiek natuurlijk te maken met haar eigen beroepsethische normen.

Staan morele vragen in de gezondheidszorg, onder meer door de enorme ontwikkeling van de medische technologie, voortdurend in de belangstelling, de journalistieke ethiek is vooral in de actualiteit wanneer zich incidenten voordoen. Denk hier aan de berichtgeving ten tijde van ontvoeringen of van rampen, bijvoorbeeld de vliegcrash in Tripoli in mei 2010.

Hierover meer in hoofdstuk 6 en 10. Of aan de felle discussies over de vrijheid van meningsuiting na de moord op Theo van Gogh in 2004 en na het plaatsen van Mohammed-cartoons in Deense kranten in 2006.

Buiten de kring van journalisten en andere directbetrokkenen trekken journalistiek-ethische kwesties, behoudens geruchtmakende incidenten, doorgaans weinig aandacht. Toch is ook op het terrein van de massamedia een stormachtige ontwikkeling (commercialisering, digitalisering) gaande die zich niet beperkt tot de media zelf, maar waarmee iedereen te maken heeft. Neemt met het aantal informatiekkanalen ook de betrouwbaarheid van de berichtgeving toe? Hoe is het gesteld met de werkwijze van journalisten wanneer commerciële belangen van media een grotere rol gaan spelen en de concurrentiedruk toeneemt? Waar liggen voor journalisten de grenzen? En voor het publiek?

Morele kwesties zijn er ook volop in andere sectoren van de communicatiebranche. Van der Meiden (1986: 103) schrijft dat 'in het vak van pr en voorlichting, ook in reclame trouwens, geprononceerder ethische conflictstof ligt dan in andere vakken, omdat men met fundamentele waarden en normen omgaat'. Elders (in: Groenendijk, 1987: 35–41) stelt hij:

'dat in public relations en voorlichting, gezien het communicatieve karakter van deze beroepen, de verleidingen tot misleidingen groter zijn en ook de valstrikken talrijker. [...] Een volwassen professie accepteert en onderkent de ethisch dubieuze aspecten van het beroep.'

Morele vragen

Hij noemt communicatie een ethisch-gevoelig vak. De beoefenaren ervan moeten soms langs de grenzen van het toelaatbare opereren. Bovendien plaatst het publiek kritische kanttekeningen bij de betrouwbaarheid van de beroepsgroep van communicatieprofessionals en verlangt men garanties in dit opzicht. Toch zijn er nog maar weinig pogingen ondernomen om te komen tot een expliciete bestudering van de ethiek in relatie tot het communicatief handelen. In de literatuur over communicatie neemt de behandeling van ethische vraagstukken geen centrale plaats in (Van der Meiden & Fauconnier, 1990: 59–76).

Dat geldt ook voor de reclame. De laatste jaren is er veel aandacht voor en ook kritiek op reclameboodschappen. Sommige reclamemakers lijken welbewust de grenzen van het toelaatbare op te zoeken in de hoop de aandacht van het publiek te vangen. Dat dit laatste aardig lukt blijkt bijvoorbeeld uit het grote aantal klachten dat wordt gedeponereerd bij de Reclame Code Commissie en uit de aandacht van de media voor een reeks opzienbarende reclamecampagnes. In veel gevallen stond de vraag centraal of reclamemakers ethische grenzen hadden overschreden. Denk hier bijvoorbeeld aan de poster van de 'Horrorsint' die in hoofdstuk 14 wordt besproken.

1.2 Ethiek en reflectie

Definitie

Ethiek kan worden gedefinieerd als een gedragswetenschap die zich bezighoudt met reflectie op de moraal. Dat wil zeggen een reflectie op het geheel van waarden, normen en regels die in een bepaalde sociale context het gedrag reguleren vanuit het gezichtspunt van wat wel en niet behoort, wat wel en wat niet mag, wat juist of onjuist is. Bezinning dus op de vraag: welk handelen is in de gegeven situatie het meest verantwoord? De termen 'ethiek' en 'moraal' worden in een aantal betekenissen gebruikt, soms als synoniemen. Zo spreken we over de ethiek van journalisten en over de moraal van het zaken doen. In beide gevallen doelen we op het geheel van opvattingen en regels over de manier waarop beoefenaren van dat beroep hun vak uitoefenen.

Ethiek als wetenschap is reflectie op de moraal. Het woord 'moraal' verwijst naar het geheel van gedragsregels, normen en waarden dat binnen een bepaalde gemeenschap als vanzelfsprekend wordt aanvaard en nageleefd. In de ethiek worden morele vraagstukken zoveel mogelijk op een wetenschappelijke wijze benaderd, dat wil zeggen rationeel en methodisch. Met rationeel wordt bedoeld, dat in de ethiek alleen beroep mogelijk is op natuurlijke menselijke kenvermogens en dat het gaat om redelijke argumentatie. Uiteraard kunnen morele opvattingen voortkomen uit of samenhangen met religie en levensbeschouwing, maar in het ethische debat staat in beginsel elke opvatting ter discussie. Het hangt van de kracht van de argumentatie af welke opvatting 'de beste papieren heeft'. Wanneer ethiek methodisch te werk gaat, wordt bedoeld dat de reflectie zich in een aantal fasen voltrekt.

Reflectie in fasen

Allereerst is het zaak te zorgen voor terminologische helderheid en voor een duidelijke probleembeschrijving. De ethiek als vak duikt daar op waar het vanzelfsprekende ophoudt en de eensgezindheid verdwijnt. Zolang mensen min of meer dezelfde opvattingen hebben over wat het beste is en

hoe men zijn leven moet inrichten, is er niet zo'n grote behoefte aan ethische reflectie. Die behoefte wordt groter naarmate zich meer morele dilemma's voordoen en er geen sprake (meer) is van overeenstemming. Dat kan zijn vanwege nieuwe ontwikkelingen en daarmee samenhangend nieuwe vragen, of omdat de heersende opvatting bewust ter discussie wordt gesteld. Waar sprake is van een moreel dilemma, zijn conflicterende normen in het spel. Het is dan zaak te onderzoeken waarin het conflict precies schuilt. Welke normen worden gehanteerd door de handhavers van de oude situatie en welke door de pleitbezorgers van veranderingen? Vervolgens dient te worden geanalyseerd, wat in kaart werd gebracht. Hoe wordt door betrokkenen vanuit verschillend gezichtspunt het handhaven van bestaande normen of het invoeren van nieuwe normen gerechtvaardigd? De verschillende argumentaties worden kritisch met elkaar vergeleken. Welke waarden, welke visies op mens en maatschappij zitten er achter de gehanteerde normen? Welke belangen en beginselen zijn in het geding? Welke niet-morele aspecten spelen een rol?

Daarna worden de gehanteerde normen en achterliggende waarden kritisch getoetst. Welke argumenten zijn juist? Welk beginsel zou voorrang moeten hebben? Hoe kunnen beslissingen gerechtvaardigd worden?

Hier is uiteraard ook de vraag aan de orde aan welk criterium die toetsing plaatsvindt. In feite wordt dit criterium ontleend aan de wijsgerige of levensbeschouwelijk geïnspireerde visie die de ethiekbeoefenaar heeft op de inhoud van het begrip menselijke waardigheid: ligt het handelen in de lijn van 'waarachtige humaniteit'?

Ten slotte: in het verlengde van deze kritische toetsing kan het formuleren van voorstellen liggen om te komen tot een oplossing of minstens tot een zo groot mogelijke overeenstemming. Dergelijke voorstellen kunnen gezocht worden in de sfeer van criteria of procedures om te komen tot een (voorlopige) oplossing van het probleem (Ten Have & Kimsma, 1990: 1–53). Deze methodische aspecten worden in hoofdstuk 3 verder uitgewerkt in de vorm van een stappenplan.

Het doel van de ethische reflectie is het tot stand brengen van een zo groot mogelijke overeenstemming over morele richtlijnen, liefst op basis van gedeelde morele uitgangspunten. Het gaat er immers om in een dialoog van redelijke mensen en dus op basis van argumenten, morele regels te vinden die in een pluriforme samenleving acceptabel en effectief zijn. Ook wanneer er ongelijke idealen en uiteenlopende opvattingen en overtuigingen bestaan, moeten er grenzen worden getrokken op basis van argumenten.

**Overeen-
stemming**

'Niet alles wat kan mag, laat staan dat het zou moeten. Maar welke grenzen zijn dat en waardoor worden ze bepaald? Zijn ze subjectief in de zin van: willekeurig of hebben ze gronden die plausibel zijn, misschien wel onweersprekelijk, zodat wij ze kunnen verantwoorden? [...] Regelethiek werkt met basisprincipes waaruit morele handelingsaanwijzingen in de vorm van regels zijn afgeleid of omgekeerd: ze werkt met regels die te herleiden zijn tot morele basisprincipes' (Kuitert, 1989: 71).

Morele regels hebben een dubbele functie: ze zijn oriëntatiepunten voorafgaand aan het handelen en toetsingscriteria achteraf.

Meningsverschillen zien we vooral op het niveau van morele regels. Dat een journalist respect moet hebben voor mensen en dat hij daarom bijvoorbeeld

de persoonlijke levenssfeer van verdachten moet respecteren, wordt in ons land vrijwel niet betwist. Discussie ontstaat doorgaans pas over de vraag hóe dat in een concreet geval gerealiseerd moet worden of (en dat is meestal het geval) hád moeten worden.

Wanneer gesproken wordt over het doel van de ethiek en de taak van de ethicus, is het van belang onderscheid te maken tussen smalle en brede ethiek.

1.3 Smalle en brede ethiek

Morele regels

Ethiek heeft dus tot doel het tot stand brengen van een zo groot mogelijke overeenstemming over morele richtlijnen en dat dan liefst ook nog op basis van gedeelde morele uitgangspunten. We moeten in een dialoog tussen redelijke mensen (en dus op basis van argumenten) morele regels proberen te vinden die in een pluriforme samenleving acceptabel en effectief zijn. Deze visie wordt door critici wel als 'smalle ethiek' aangeduid, omdat de ethiek zo terecht komt in de sfeer van regelgeving, procedures, beleidsadviezen en compromissen. Ethiek wordt een instrument van beleid en is dan te weinig een algemene en vooral wijsgerige vorm van bezinning op fundamentele zaken.

Niet alleen bij de overheid en in de maatschappij als geheel is de tendens te bespeuren om fundamenteel ethische vragen uit de weg te gaan, ook de beoefenaren van de ethiek zelf vertonen sterk de neiging hun vak direct in relatie te brengen met beleid en met het oplossen van problemen. De ethicus wordt dan de autoriteit die met gezag ingaat op de vraag (van de media vooral) wat hij ervan vindt en hoe het nou precies zit. Daarvoor heeft hij immers doorgeleerd! De ethiek moet zich volgens die critici niet bezighouden met het aandragen van oplossingen of het formuleren van regels. Het is allereerst de taak van de ethiek, opgevat als 'brede ethiek', om de bezinning en de maatschappelijke discussie over morele vraagstukken te stimuleren. De ethiek moet in deze visie geen directe bijdrage leveren aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken, maar een indirecte, namelijk door waardeoriëntaties te verhelderen en zingevingsvragen te stellen.

Bezinning

De ethicus moet vragen stellen en niet te koop lopen met zijn antwoorden op die vragen. Van een ethicus mag niet worden verwacht dat hij problemen oplost. Waarom zou hij aan de beoefening van zijn vak het recht mogen ontlennen dat hij meer inzicht heeft in wat al dan niet mag dan beoefenaren van andere disciplines? Ethische expertise bestaat niet uit het vermogen of de pretentie het laatste woord te kunnen spreken, maar uit het analyseren van knelpunten.

Daarom moet hij zich ook niet laten verleiden om (veelal in de media) op te treden als het orakel over vraagstukken van leven en dood (Van den Hoven, 2010).

De tegenstelling tussen smalle en brede ethiek lijkt mij veel te absoluut geformuleerd. Zonder het zoeken naar antwoorden op fundamentele vragen te veronachtzamen, moet de ethiek zich volgens mij ook naar vermogen inspannen om morele dilemma's dichter bij een (doorgaans voorlopige) oplossing te brengen. Dat kan door problemen te analyseren, argumentaties te ontzenuwen, handelingsalternatieven tegenover elkaar te plaatsen

en ook door waar mogelijk zelf stelling te nemen. Deze opvatting is ook verwerkt in de opzet van dit boek: enkele concrete ethische kwesties worden gesignaleerd, beschreven, geanalyseerd en van commentaar voorzien. Waar mogelijk worden een of meer morele criteria geformuleerd die cruciaal zijn bij het afwegen in de dagelijkse praktijk van journalistiek, communicatie en reclame. Zo'n casuïstische benadering sluit uiteraard een meer fundamentele bezinning op het functioneren van de massamedia in de samenleving niet uit. Integendeel! Ethiek betekent nadenken over morele kwesties en afwegen welke antwoorden het meest verantwoord worden geacht (Musschenga, 2010)!

1.4 Ethiek en recht

De termen 'ethiek' en 'recht' worden vaak als min of meer identieke begrippen beschouwd. Bij beide gaat het om individuele en maatschappelijke waarden en normen, om de onderlinge afweging tussen beide en om fundamentele beginselen.

In een aantal opzichten gaat het recht verder dan de ethiek. De jurist kan zich niet tot waarden en normen beperken, maar moet ook de rechtsregels in hun werking en toepassing bestuderen en verder uitwerken. Ook moet hij het bestaande recht en de jurisprudentie betrekken in zijn beschouwingen en zijn analyse van normen en waarden.

Waar de ethiek de in de samenleving heersende morele pluriformiteit als een gegeven beschouwt, moet het recht een voor allen geldend rechtssysteem creëren, dat reguleert waar nodig en vrijheid biedt waar mogelijk. Het recht mag zich bij een verschil van ethische opvattingen niet met één ethische visie identificeren. Men kan immers niet de ethische overtuiging van een bepaald deel van de bevolking, hoezeer ook als gewetensbeslissing te respecteren, aan de rest van de bevolking opleggen via de wet. Een ander verschil is, dat ethische normen niet bindend zijn en dat het naleven ervan niet door sancties kan worden afgedwongen. In gevallen van conflict prevaleert de rechtsregel boven de morele regel. De ethische beschouwing kan de bestaande rechtsregels niet negeren. Dat betekent niet dat kritiek op rechtsregels en pleidooien voor wijziging ervan onmogelijk zijn. De gezondheidsjurist Leenen (1988: 66) schrijft hierover:

'De uitkomst van een ethische discours kan echter niet een rechtsregel opzij zetten. [...] Een ethische opvatting die in haar uitkomst in strijd is met het recht legitimeert niet tot een rechtens ongeoorloofd handelen. De ethiek is gebonden aan het recht.'

Bestrijkt het recht in een aantal opzichten een breder terrein dan de ethiek, soms reikt de ethiek verder dan het recht. Rechtsregels tenderen vaak naar een minimum aan menswaardig handelen; de ethische norm kan strenger zijn. Het terrein van het juridisch toelaatbare kan ruimer zijn dan het terrein van het ethisch aanvaardbare: wat juridisch is toegestaan is ethisch soms ontoelaatbaar. Zo kan iemand euthanasie moreel verwerpelijk vinden, hoewel dat in ons land onder bepaalde voorwaarden is toegestaan. Bovendien wordt niet alles door de overheid en het recht geregeld. De vrije ruimte biedt mogelijkheden voor maatschappelijke zelfregulering en dus voor ethiek. Voorts kan in uitzonderlijke situaties een wettelijke regeling op gespannen voet staan met morele waarden, bijvoorbeeld waar de wet een

Rechtsregels

Ethische norm

instrument wordt in handen van ondemocratische en onethische machthebbers. De wet kan dan haar legitimatie verliezen. In uitzonderlijke omstandigheden kunnen fundamentele rechtsbeginselen boven de wet worden gesteld. Soms is wat ethisch geboden is, juridisch niet toegestaan. Zo kan een wetsovertreding (burgerlijke ongehoorzaamheid) moreel gewenst of zelfs geboden zijn.

Soms worden moraal en ethiek gezien als iets voor de privésfeer en recht als iets voor de publieke sfeer:

‘Ethiek heeft betrekking op het gewetensoordeel over het humaniteitskarakter van het menselijk handelen en op de innerlijke houding waaruit men handelt. Het recht daarentegen reguleert primair het handelen van de mens voorzover dit maatschappelijk handelen is’ (Sporken, 1977: 36).

In zo’n afbakening wordt de ethiek volgens mij te sterk beperkt tot het domein van de persoonlijke gewetensbeslissing en de verantwoordelijkheid van ieder mens voor zijn handelen, waar het recht de maatschappelijke verhoudingen reguleert. De verhouding van ethiek en recht kan dan ook beter zo worden beschreven: in de ethiek schuilt zowel een persoonlijke als een maatschappelijke component, terwijl het recht alleen een maatschappelijke component bevat: de rechten en plichten van burgers in hun onderlinge betrekkingen en in de verhouding met de overheid. Ten Have en Kimsma (1990: 16) vatten het als volgt samen:

‘Ethiek [...] kan mensen niet dwingen iets op een bepaalde manier te doen. Ze heeft bovendien geen echte sancties (hoogstens kan ze blameren). Ethiek kan slechts overreden. Op het moment dat mensen niets willen weten van rationele afwegingen of zich niets gelegen laten liggen aan een slechte reputatie, is de rol van ethiek uitgespeeld.’

1.5 Beroepsethiek

In algemene termen geformuleerd is beroepsethiek:

‘dat onderdeel van de ethiek, waarin op systematische wijze de morele problemen rondom beroepen in het algemeen of één beroep in het bijzonder worden bestudeerd. Daarnaast heeft het begrip ook een meer pragmatische inhoud. Dan wordt er een samenhangend geheel van gedragsregels onder verstaan. Nauwkeuriger uitgedrukt: een geheel van morele voorschriften en aanbevelingen waaraan degenen die een bepaald beroep uitoefenen zich dienen te houden. Men spreekt dan ook van een morele code’ (Janssen, 1989: 38).

Van der Meiden (1985: 41–45) meent heel terecht, dat bij het zoeken naar een adequate reactie op een ethische kwestie meer gekeken wordt naar de concrete situatie dan naar de in codes vastgelegde gedragsregels. In de beroepsethiek is de deductieve benadering verdrongen door de inductieve:

‘Veel concrete situaties samen vormen de voedingsbodem voor een nieuwe moraal, die niet gekenmerkt wordt door gestolde regels maar, inductief, vanuit de praktijk van het leven van elke dag, niets meer wil zijn dan een bron van inspiratie voor anderen.’

De wijze waarop collega's soortgelijke kwesties hebben opgelost wordt inspiratiebron, zonder tot regel verheven te worden. Ook in de beroeps-ethiek is een individualiserings- en privatiseringsproces aan de gang: het is primair van belang of ik tevreden ben met een bepaalde handelwijze, niet of anderen dat ook zijn!

Slechts een beperkt aantal beroepen houdt er een uitgewerkte beroeps-ethiek en een gedragscode op na. Het gaat dan om speciale beroepen ('professies') die een vitale en door de samenleving belangrijk geachte waarde (gezondheid bijvoorbeeld) behartigen. Zo'n beroep heeft een uniforme beroepsopleiding met duidelijk omschreven opleidingseisen, een wettelijk beschermde beroepsnaam, een beroepsvereniging en een door haar opgestelde beroepscode voortkomend uit een bezinning op de eigen vakethiek. Is die vakethiek voor de individuele beroepsbeoefenaar vooral een richtlijn voor het handelen, voor de beroepsgroep als geheel vormt ze daarnaast zeker ook een uitdrukking van professionele identiteit. In veel gevallen beschikt een beroepsorganisatie over de mogelijkheid tot tuchtrechtspraak.

Uitgaande van deze kenmerken van professionalisering kunnen we de journalistiek niet tot de professies rekenen en kunnen we hoogstens spreken van semiprofessionalisme. Niettemin meent Koole dat geen enkel beroep de afgelopen veertig jaar zo op de reputatieladder omhooggescho-ten is als dat van de journalist.³

Die conclusie geldt trouwens niet alleen voor de journalist, maar ook voor de andere beroepsgroepen die in dit boek aan de orde komen: de program-mamaker, de communicatieprofessional en de reclamemaker. Geen professies in de traditionele zin van het woord, maar wel beroepen die bezig zijn zich te professionaliseren. In de wereld van journalistiek en communicatie gebeurt dat onder meer door opleidingen en door bij- en nascholing. In het reclamevak verloopt het professionaliseringsproces moeizamer, vindt Franzen.⁴ Het is te veel een entertainmentindustrie geworden in plaats van een communicatievak. Hoewel er veel studie is verricht naar de werking van reclameboodschappen, berust het maken van advertenties en commercials nog steeds vrijwel uitsluitend op intuïtie en creativiteit.

Samenvatting

1

-
- ▶ We hebben in dit hoofdstuk gezien dat ethiek de wetenschap is die zich bezighoudt met reflectie op morele vraagstukken. Die reflectie vindt plaats op een rationele en methodische wijze, dus op basis van redelijke argumentatie en volgens een bepaalde systematiek. Doel is het tot stand brengen van een zo groot mogelijke overeenstemming, gegoten in morele regels die acceptabel en effectief zijn in een pluriforme samenleving.
  - ▶ Ethiek en recht hebben veel overeenkomsten, maar verschillen ook op een aantal wezenlijke punten.
  - ▶ Beroepsethiek houdt zich bezig met reflectie op morele kwesties op het terrein van bepaalde beroepen. Soms is die beroepsethiek vrij duidelijk uitgewerkt, soms niet of nauwelijks. Dat hangt nauw samen met de mate van professionalisering in die branche.
-

Vragen

-
- 1.1** Beschrijf, eventueel aan de hand van voorbeelden, de samenhang en de verschillen tussen ethiek, politiek en recht.
  - 1.2** Wat wordt bedoeld met de constatering dat in de beroepsethiek de deductieve benadering is verdrongen door de inductieve?
  - 1.3** Wat is het belangrijkste verschil tussen smalle en brede ethiek?
-